

A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege

A hazai nyomdászat történetéből eddig legrészletesebben a 15. és 16. század nyert feldolgozást: előbb GULYÁS Pál,¹ majd FITZ József² foglalkozott behatóan ezzel a korszakkal. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) című kiadvány megjelent első kötete³ és az annak elkészítéséhez végzett munkálatok azonban most lehetőséget nyújtanak ahhoz, hogy az eddigieknél valamivel biztonságosabb és határozottabb kép legyen alkotható a hazai 16. századi könyvnyomtatásról és annak termékeiről. Ennek bizonyítására a viszonylag legkialakultabbnak és leginkább tisztázottnak tűnt területről, a nyomdahelyekről vett példák szolgáljanak. FITZ posztumusz munkájához képest is, amely 1967-ben jelent meg,⁴ egy sor változással kell még itt is számolni. Így tisztázódott, hogy Eperjesen a 16. században nem volt nyomda.⁵ Eloszlott a bizonytalanság az abrudbányai műhely körül.⁶ Új nyomdahely bukkant fel Nyugat-Magyarországon: Vimpác.⁷

De nem csupán igen jelentős mennyiségű új adattal bővült a közelmúltban a 16. századi magyarországi könyvnyomtatásra vonatkozó ismeretanyag, de a kiértékelés eddigi szempontjait is szükségesnek látszott bővíteni, ill. a korábbi módszereken változtatni. Ez utóbbira szolgáljon most itt is egyetlen példa illusztrációként. A nyomdai termelés mennyiségének bemutatására GULYÁS⁸ a nyomtatott levelek, míg FITZ⁹ a lapok számát használta. Ez azonban nem megbízható mérce, hiszen sokkal több munkát igényelt egy fólió, mint pl. egy tizenhatodréteg alakú nyomtatvány egy-egy levelének, ill. lapjának előállítására. A helyes megoldás tehát a könyvsajtók termelésének mennyiségi értékeléséhez egyedül a nyomtatott ívek számán keresztül vezet.¹⁰

Ilyen előzmények után történik kísérlet az alábbiakban a 16. századi magyarországi könyvnyomtatás mérlegének felállítására. Ehhez azonban rögtön hozzá kell fűzni, hogy a megadott terjedelem miatt a téma teljes szélességében tör-

¹ *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931.

² *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. A mohácsi vész előtt.* Bp. 1959. — *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában.* Bp. 1967.

³ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600.* — *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum 1473—1600.* Bp. 1971.

⁴ I. m. II. 17—21.

⁵ Magyar Könyvszemle 1965: 347, BORSA Gedeon.

⁶ Magyar Könyvszemle 1964: 172—174, DÖRNYEI Sándor.

⁷ Magyar Könyvszemle 1966: 338—344, KARL SEMMELWEIS.

⁸ I. m. 256—257.

⁹ I. m. II. 205.

¹⁰ Magyar Könyvszemle 1966: 63—66, HERVAY Ferenc.

ténő kibontásáról ez alkalommal szó sem lehet. A felhasznált adatok többségükben az RMNy első kötetére támaszkodnak, az annak megjelenése óta felmerült új adatok egyelőre figyelmen kívül maradtak.

*

Magyarország a 16. század derekán a törökök csapásai alatt három részre esett szét: a törökök által megszállt területre, az erdélyi fejedelemségre és az ún. királyi Magyarországra, amely a Felvidéket és Nyugat-Magyarországot foglalta magában. Ebben a három országrészben egymástól meglehetősen eltérők voltak a könyvnyomtatás lehetőségei. Ebből a szempontból megérdemli a rövid vizsgálgóást az a kérdés, hogy miként viselkedett a török hatalom a nyomdászattal szemben.

A szakirodalom többször emlegette és hivatkozott II. BAJAZID szultán 1483-ban kelt rendeletére, amely halálbüntetés terhe mellett megtiltotta a nyomtatást. Ennek alapján egy darabig eleve lehetetlennek minősítették a könyvsajtó működését az ozmán birodalomban a 18. századig, amikor is III. AHMED szultán 1727-ben engedélyt adott a magyar származású, renegát IBRAHIM Müteferrika-nak, hogy Isztambulban nyomdát alapítson.¹¹ TRÓCSÁNYI Zoltán felhívta a figyelmet arra, hogy egész sor nyomda dolgozott már a 15–16. század fordulójától a török uralom alatt álló Balkán-félszigeten, sőt magában Isztambulban is.¹² Ez az ellentmondás még a közelmúltban is probléma elé állította a kutatókat, így FITZ Józsefet is, aki felvetette: „Vajon e műhelyek kivételes engedélyt kaptak?”¹³ Eldugott hegyi kolostorokban volt csak erre lehetőség?¹⁴

A kérdés megoldása vallási alapon keresendő. BAJAZID szultán tilalma kizárólag az „igazhitűekre” vonatkozott. Ezek arab betűkkel mohamedán jellegű szöveget az említett IBRAHIM Müteferrika-ig valóban nem nyomtathattak. Ennek oka elsősorban a muftik kenyéririgysége volt, akik könyvmásolói tevékenységüket látták veszélyeztetve a nyomdászattal. Mindez azonban a zsidó és keresztény hiten levőkre nem vonatkozott. Így volt tehát lehetséges, hogy 1503-tól DAVID és SAMUEL ibn Nahmias a törökök fővárosában, tehát nem valami „eldugott hegyi kolostorban”, majd őket követve tucatnyian mások is évtizedeken át száz és száz héber nyomtatványt készítettek sajtójukon. Ráadásul Isztambult mint a nyomtatás helyét a könyveken általában fel is tüntették.¹⁵ De a török birodalom több más tartományában is dolgoztak héber nyomdászok: így a görögországi Szalonikiben 1515-től, a marokkói Fezben 1521-től, az egyiptomi Kairóban 1557-től, a mai izraeli Safedben 1577-től.¹⁶ A Balkán-félszigeten élő és az orthodoxiához tartozó keresztényeknek ugyancsak egész sor műhelyük volt.

Az első ilyen jellegű nyomda már 1493-ban létesült a montenegrói Cetinjében. Hamarosan a Havasalföldön (Tirgovište 1508), Szerbiában (Goražde 1520) és Albániában (Shkoder 1563) is működött könyvsajtó. A 16. században

¹¹ SIMONFFY Aladár: *Ibrahim Müteferrika, Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei*. Bp. 1944.

¹² Magyar Könyvszemle 1943: 267–268.

¹³ I. m. I. 14.

¹⁴ I. m. II. 17.

¹⁵ Zeitschrift für hebräische Bibliographie 1907: 30–32, 49–53, Aaron FREIMANN.

¹⁶ MULLER, Jean—ROTH, Ernst: *Aussereuropäische Druckereien im 16. Jahrhundert*. Baden-Baden 1969.

még számos további helyen — főleg orthodox kolostorokban — készültek többségükben cirillbetűs szertartáskönyvek a Balkán-félszigeten, általában rövid életű műhelyekben.¹⁷

Tehát a törökök elvben nem tették lehetetlenné nyomdák működését az általuk megszállt területen, ha azok nem mohamedán vallásúak számára dolgoztak. Adam NEUSER, a zavaros sorsú, Erdélyben is megfordult német prédikátor egy 1574-ben írt leveléből ismeretes az ő és az egykor Abrudbányán nyomtató KARÁDI Pál esete a törökkel¹⁸ a nyomdászattal kapcsolatban. Észérint Karádi előbb a törökök által megszállott területen, az Arad megyei Simándon tartózkodott nyomdájával 1570—1572 között,¹⁹ majd onnan Lugoson át, ahol NEUSERREL találkozott, Temesvárra ment. DÁVID Ferenc tanácsára KARÁDI sajtóján kívánta NEUSER antitrinitárius vitairatait megjelentetni. Amikor megérkezéséről a temesvári basa, HASSZÁN értesült, maga elé hívatta NEUSERT, hogy kikérdezze. NEUSER előadta a nyomdával kapcsolatos szándékait is, amit azonban a basa önmagában nem kifogásolt. Neusert végül is nem a nyomda miatt, hanem németországi származású kémgyanúsként küldték Isztambulba.²⁰

A fentiekben elmondottak alapján tehát elvben nem zárható ki, hogy könyvsajtó működött Magyarországon a törökök által megszállt területen is. A valóság azonban mégis csak az, hogy ilyen nyomtatvány, a mai napig, egyetlenegy sem került elő az említett Simándról vagy Temesvárról. Az ország nyomdászterképén közepén és délen terpeszkedő fehér folt tehát nem ideológiai okokra, hanem a török hódoltság általános lét- és vagyonbizonytalanságára vezethető vissza. Ez pedig mindennek volt nevezhető, csak nem alkalmasnak arra, hogy a nyomdászathoz szükséges feltételeket, mint amilyen a viszonylag nagyobb tőkeberuházás, a folyamatos papírellátás stb., reálisan biztosítsa.

A délről támadó török felhatolt egészen a Felvidékig, így az ország meg nem szállt része délnyugattól a Mura folyótól kiindulva előbb északi, majd keleti irányban a Kárpátok vonulatával párhuzamosan viszonylag keskeny, félkerek alakú sávot tartalmazott. Ez a nagyjából a Tiszáig terjedő terület tekinthető az ún. királyi Magyarországnak, amely a Habsburg-uralkodó alá tartozott. A Tiszától délre a Kárpátok által keletről és délről lezárt terület volt az erdélyi fejedelemség, amely már arányosabb alakzatot mutatott. E két ország részben a 16. században összesen harminc helységben dolgozott könyvsajtó: 21 a Felvidéken, ill. Nyugat-Magyarországon, további kilenc pedig az erdélyi területen.

A nyomdahelyek alapításának időrendjét figyelve megállapítható, hogy ezek eleinte inkább Erdélyben települtek meg. 1570 előtti időből összesen tíz helységről van szó, amelyek közül hét²¹ található a keleti és csak három²² a nyugati, ill. északi országrészekben. Vagyis az erdélyi nyomdahelyek 78 százalékában, azaz kettő kivételével mindegyikben már 1570 előtt működött könyvsajtó, míg a királyi Magyarországon ez az arány csak 14 százalék.

¹⁷ BADALIĆ, Josip: *Jugoslavica usque ad annum MDC.* 2. ed. Baden-Baden 1966.

¹⁸ NEUSER levelét először Gotthold Ephraim LESSING publikálta: *Zur Geschichte und Literatur. Aus den Schätzen der herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel.* Dritter Beytrag. Braunschweig 1774, 128—144.

¹⁹ Református Egyház 1962: 180—181, KATHONA Géza — Magyar Könyvszemle 1964: 172—174, DÖRNYEI Sándor.

²⁰ Südostdeutsches Archiv 1966: 240—243, Anton Peter PETRI.

²¹ Szeben 1529, Brassó 1539, Kolozsvár 1550, Debrecen 1561, Várad 1565, Gyulafehérvár 1567, Abrudbánya 1569.

²² Sárvár 1539, Óvár 1558, Kassa 1560.

Hasonló erős eltérés tapasztalható a két terület között a nyomdák átlagos élettartamát illetően is. A kilenc erdélyi nyomdahely közül csak a három legkésőbbi alapítású²³ bizonyul kéréseltűnek, hiszen működésük a következő évben már nem folytatódott. Gyulafehérvárott öt évig (1567—1569 és 1578—1579), míg Váradon mintegy hat esztendőn át (1565—1568 és 1584—1585) dolgozott könyvsajtó. Ennek az országrésznek négy még nem említett városában évtizedeken át tartósan nyomtatottak: Szebenben 36 (1529—1530, 1544—1552 és 1575-től), Debrecenben 40 (1561-től), Kolozsvárott 51 (1550-től) és Brassóban nem kevesebb, mint 56 esztendőn át (1539—1594). Ennek tudható be, hogy az erdélyi nyomdahelyek átlagos élettartama közel 22 év (21,9), vagyis több mint kétszerese az országos átlagnak (10,4).

Ezzel szemben a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon nem kevesebb, mint 11 esetben csak egy, ill. két esztendeig működött nyomda egy helyen.²⁴ További hét helységben négy-nyolc évig dolgozott könyvsajtó.²⁵ A nyomdák működése csak három helyen haladta meg az egy évtizedet.²⁶ Így a királyi Magyarországon a nyomdahelyek átlagos élettartama öt és fél esztendő, vagyis mindössze egy negyede az erdélyiekének és csupán fele az országos átlagnak.

Amint az ország nyomdatérképén nagy fehér foltként jelentkezik a törökök által megszállott terület, úgy a 16. század magyarországi nyomtatványainak időrendjéből is számos év hiányzik. Először csak 1529-ben kezdték el Szebenben GUTENBERG találmányát felhasználni, de itt is összesen csak két évig. Ezt követően 1539-ig ismét egyetlen könyvsajtó sem dolgozott az ország területén. Így a 16. században csak 64 esztendőn át (1529—1530 és 1539—1600) nyomtatottak Magyarországon.

A nyomdahelyek számát évenként vizsgálva megállapítható, hogy már 1539-ben egyidejűleg két városban is dolgozott könyvsajtó,²⁷ míg 1558-ban már három.²⁸ Ezután a fejlődés felgyorsul, mert 1565-ben négy,²⁹ 1567-ben már öt,³⁰ míg 1574-ben pedig nem kevesebb, mint hét,³¹ majd 1578-ban már nyolc helyen³² nyomtatottak. 1584-ben a nyomdahelyek száma elérte a 16. századon belül a legmagasabb számot: kilencet.³³

Azonban a fejlődés nem töretlen, mert újra és újra visszaesés is tapasztalható. Így 1553-ban csak egy,³⁴ 1571-ben kettő,³⁵ 1572-ben három,³⁶ 1595-ben

²³ Abrudbánya 1569, Szászsebes 1580 és Szászváros 1582.

²⁴ Kassa 1560, Pápa 1577, Besztercebánya 1578, Rárbók 1584, Pozsony 1594, Keresztúr 1598, ill. Óvár 1558—1559, Komjáti 1573—1574, Nedelic 1573—1574, Alsólindva 1573—1574, Sicz 1592—1593.

²⁵ Sárvár 1539—1541 és 1600, Galgóc 1584—1588, Monyorókerék 1587—1592, Sempte 1573—1578, Detrekő 1579—1584, Vimpác 1593—1599, Németújvár 1582—1585, 1589 és 1595—1597.

²⁶ Vizsoly 11 (1589—1599), Nagyszombat 23 (1578-tól) és Bártfa 24 (1577-től).

²⁷ Brassó és Sárvár.

²⁸ Brassó, Kolozsvár és Óvár.

²⁹ Brassó, Debrecen, Kolozsvár és Várad.

³⁰ Brassó, Debrecen, Gyulafehérvár, Kolozsvár és Várad.

³¹ Alsólindva, Brassó, Debrecen, Kolozsvár, Komjáti, Nedelic és Sempte.

³² Bártfa, Besztercebánya, Brassó, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyszombat, Sempte és Szeben.

³³ Debrecen, Detrekő, Galgóc, Kolozsvár, Nagyszombat, Németújvár, Rárbók, Szeben és Várad.

³⁴ Kolozsvár.

³⁵ Debrecen és Kolozsvár.

³⁶ Brassó, Debrecen és Kolozsvár.

négy³⁷ és 1600-ban mindössze öt³⁸ városban nyomtattak. Összesen 11 évben csak egy, 14 alkalommal kettő, nyolc alkalommal három, három évben négy, hét évben öt, négyszer hat, tízszer hét, hat esetben nyolc és csak egyetlen esetben volt kilenc nyomdahely egy esztendőben. Az egész 16. századra vonatkozó átlag tehát évi négy nyomdahely. A nehéz korabeli viszonyokra utal, hogy ezt az összesen 64 évre vonatkozó átlagot a század utolsó esztendejében, 1600-ban működő nyomdahelyek száma csupán eggyel haladta meg.³⁹

A nyomdahelyek azonban nem fedik pontosan a műhelyeket, amelyek alatt a teljesen vagy legalább is jelentős részében azonos felszerelést használó nyomda értendő tekintet nélkül a tulajdonosra és a nyomdahelyre. Ezek végleges tisztázására természetesen csak a hazai nyomdák által használt betűtípusok és könyvdíszek teljes repertóriumának elkészülte után kerülhet majd sor. Ennek a hazai könyvnyomtatás szempontjából alapvető feladatnak elvégzését már FITZ József szorgalmazta, ill. hiányát hangsúlyozta.⁴⁰ Ez a munkálat most végre a 17. század első felének bevonásával megindult. Remény van rá, hogy néhány éven belül teljesen tisztán lehet majd látni, hogy milyen nyomdai készletet mikor és hol használtak. Ezek változása, ill. a nyomdai felszerelés vándorlása számos vonatkozásban feltehetően új megvilágításba helyezi majd az eddigi ismereteket.

Visszatérve tehát a műhelyekre, volt úgy, hogy egy-egy városban egyidejűleg vagy egymást követően több könyvsajtó is működött, ill. ugyanaz többször is megfordult. De ennek a fordítottja, mikor egy nyomda több helységet keresett fel, még gyakoribb. Ezért a világos kép elnyerése végett a műhelyeket helyes összevetni a nyomdahelyekkel.

Mindössze két város akad a 16. századi Magyarországon, ahol egy időben több műhely is működött. Az egyik az erdélyi Brassó, ahol a HONTER által alapított latin betűs nyomdával párhuzamosan évtizedeken át cirillbetűs műhelyek is tevékenykedtek, sőt átmenetileg (1583) a szebeni városi sajtó is. A másik helység, amelynek falai között egyidejűleg két műhely működött, a felvidéki Bártfa volt. Itt David GUTGESELL munkásságának három utolsó évében (1597–1599) vele párhuzamosan, de más felszereléssel nyomtatott már Jakob KLÖSS is. Öt további városban korban egymástól függetlenül tevékenykedtek különböző műhelyek. Ezek közül időrendben az első Szeben, ahol 1529–1530 között a TRAPOLDNER-féle, rövideltű, latin betűs műhely, majd 1544–1552 között PHILIP cirillbetűs nyomdája, végül 1575-től a városi könyvsajtó működött. Sárvárott 1539–1541 között NÁDASY Tamás SYLVESTER János vezette nyomdája után 1600-ban itt tűnt fel Joannes MANLIUS. Debrecenben 1565-ben — a helyi műhelytől eltérő készlettel — dolgozott Raphael HOFFHALTER. Váradon ugyancsak HOFFHALTER 1565–1566-ban, majd 1567–1568-ban ugyanitt átmenetileg a debreceni sajtó működött. A debrecenieknak ez a

³⁷ Bártfa, Kolozsvár, Nagyszombat és Németújvár.

³⁸ Bártfa, Debrecen, Kolozsvár, Nagyszombat és Sárvár.

³⁹ 1529—1, 1530—1, 1539—2, 1540—1, 1541—2, 1542—2, 1543—1, 1544—2, 1545—1, 1546—1, 1547—1, 1548—1, 1549—1, 1550—2, 1551—2, 1552—2, 1553—1, 1554—2, 1555—2, 1556—2, 1557—2, 1558—3, 1559—2, 1560—2, 1561—3, 1562—3, 1563—3, 1564—3, 1565—4, 1566—2, 1567—5, 1568—3, 1569—5, 1570—3, 1571—2, 1572—3, 1573—5, 1574—7, 1575—5, 1576—4, 1577—6, 1578—8, 1579—7, 1580—7, 1581—7, 1582—8, 1583—6, 1584—9, 1585—6, 1586—5, 1587—5, 1588—8, 1589—7, 1590—7, 1591—7, 1592—8, 1593—8, 1594—8, 1595—4, 1596—7, 1597—7, 1598—7, 1599—6, 1600—5.

⁴⁰ I. m. I. 11.

„vendégszereplése” Váradon — most már HOFFHALTER Rudolf vezetése alatt — 1584—1585-ben megismétlődött. Gyulafehérvárott a már említett Raphael HOFFHALTER, ill. utódai 1567—1569 között nyomtattak, majd 1578—1579-ben ebben a városban a korábban Brassóban tevékenykedett LORINȚ jelent meg cirillbetűs nyomdájával.

Speciális a helyzete Németújvárnak, ahol ugyanaz a nyomdász, Joannes MANLIUS nem kevesebbszer, mint három ízben is dolgozott.⁴¹ Ez átvezet a következő kategóriába, ahol egy nyomdász, ill. azonos nyomdai készlettel rendelkező műhely változtatta meg helyét. A rendkívül mozgékony MANLIUS az említett Németújváron kívül még az alábbi Magyarországi helységeket kereste fel a 16. században: Monyorókerék (1587—1589, ill. 1590—1592), Sicz (1592—1593), Keresztúr (1598) és Sárvár (1600). BORNEMISZA Péter nyomdai felszerelése az ő, ill. faktora és utódja, MANTSKOVIT Bálint vezetésével az alábbi utat járta be: Sempte (1574—1578), Detrekő (1579—1584), Rárbók (1584), Galgóc (1584—1588), Vizsoly (1589—1596). Hasonlóan mozgalmas útvonalat tett meg Raphael HOFFHALTER korábban Bécsben használt nyomdai anyaga az ő, majd örökösei, ill. fia, Rudolf vezetése alatt: Debrecen (1565), Várad (1565—1566), Gyulafehérvár (1567—1569), Nedelic (1573), Alsóindva (1573—1574), Nedelic (1574), majd ezt követően beolvadt az 1575-ben alapított szebeni városi nyomdába. Ugyanebbe a szebeni műhelybe került 1583-ban, átmeneti brassói tartózkodása alatt a HONTER-féle nyomda antikva és kurzív betűanyaga is. HUSZÁR Gál óvári (1558—1559) és kassai (1560) működése után Debrecenbe költözött, ahol 1561-ben megvetette az ottani nyomda alapjait. Ez a debreceni sajtó került két alkalommal is átmenetileg — amint erről a fentiekben szó volt — Váradra (1568 és 1584—1585). HUSZÁR Gál később Komjátiban dolgozott (1573—1574), majd az ő felszerelésével fia, Dávid Pápan (1577). Még két erdélyi, cirillbetűs nyomda helyváltoztatásai igényelnek említést: CORESI és munkatársai (OPREA, TUDOR, CĂLIN, MĂNĂILĂ, MARIEN és ȘERBAN) Brassóban végezték munkájukat (1557—1588), de 1580-ban átmenetileg Szászsebesen, ill. 1582-ben Szászvároson, míg LORINȚ ugyancsak Brassóból, ahol 1566-ban és 1572-ben dolgozott, az 1578—1579. évekre Gyulafehérvárra települt.

A fenti felsorolásokat áttekintve megállapítható, hogy a 16. században a harminc magyarországi helységben összesen húsz, nyomdai anyaga alapján egymástól nagyjából elkülöníthető műhely működött. Ebből nyolc csak az erdélyi fejedelemség területén (közülük három cirillbetűs), tíz csak a Felvidéken, ill. Nyugat-Magyarországon, míg kettő (HUSZÁR Gál első nyomdája és a Hoffhalterek műhelye) mindkét területen. A műhelyek működési ideje — különös tekintettel a helyüket változtató több nyomdára — általában jóval hosszabb volt a már tárgyalt nyomdahelyeknél. Mindössze egy erdélyi (Abrudbánya 1569) és két felvidéki műhely (Besztercebánya 1578 és Pozsony 1594) ismert tevékenységi ideje csupán csak egy év. Két, ill. három évig dolgozott a 16. században az első szebeni (1529—1530), ill. az első sárvári (1539—1541) és a második bártfai (1597-től); 5, 7, ill. 9 esztendőn át HUSZÁR Gál második (Komját, Pápa 1573—1577), a vimpáci (1593—1599) és a szebeni cirillbetűs könyvsajtó (1544—1552). 10, 13 és 19 évig nyomtatott saját betűtípusaival a két HOFFHALTER (1565—1574), az erdélyi LORINȚ (1567—1579) és Joannes MANLIUS (1582-től). Több mint két évtizedig dolgozott az első bártfai (1577—

⁴¹ 1582—1585, 1589 és 1595—1597.

1599), a nagyszombati (1578-tól), a szebeni városi (1575-től), a cirillbetűs CORESI (1577—1583) és a BORNEMISZA—MANTSKOVIT nyomda (1573—1599). A három leghosszabb ideig tevékenykedett 16. századi műhely a HUSZÁR Gál alapította későbbi debreceni (1558-tól), a kolozsvári (1550-től) és a HONTER-féle brassói sajtó (1539—1594). A húsz műhely átlagos élettartama 17 és fél esztendő, amelyen belül a nyolc erdélyi 24, míg a 10 felvidékié, ill. nyugat-magyarországié alig haladja meg a 11 évet (11,2).

Természetesen — mint általában a statisztikával — óvatosan kell bánni ezekkel a számokkal is. A nyomdák tevékenysége a 16. századi Magyarországon ugyanis nem töretlen, sokszor helyüket változtatva több év után tűntek fel ismét, más esetben termelésük még egy városban belül is akadozó. Így a vim-páci ferences műhelynek hét éves működési idejéből (1593—1599) csak az első és utolsó esztendőben készült termékei ismeretesek. Hasonló a helyzet az 56 esztendővel „korelnök”-nek nevezhető HONTER-féle brassói sajtóval is, amely alól összesen csak 38 év során kikerült termék ismeretes,⁴² míg fennállásának mintegy egyharmadából nincs adat e műhely tevékenységéről. Manlius nyugat-magyarországi munkássága közben átmenetileg két évig (1586—1587) a horvátországi Varasdon dolgozott. Ilyen és ehhez hasonló körülményeket a fenti számok megállapításánál, ill. az átlagok és arányok kiszámításánál figyelmen kívül kellett hagyni. Ennek ellenére a fejlődési irányzatok és a mutakozó eltérések a nagy számok megbízható törvénye alapján jellemzők, így következtetések levonására felhasználhatók, ill. okaik keresése is indokolt. Ide tartozik még az is, hogy a következőkben a statisztikai adatok felsorolásánál és értékelésénél a viszonylag kevés adatra támaszkodó kisebb számok sokszor figyelmen kívül maradnak. Ezek ugyanis esetlegességük miatt gyakran igen torz eredményekhez vezetnek.

A 16. századi magyarországi nyomdahelyek, ill. műhelyek száma és eloszlása térben és időben volt a fentiekben előadottak tárgya. A különböző szempontok szerinti áttekintés alapján ezzel kapcsolatban összefoglalóban a következő következtetésekre lehet jutni. A három részre szakadt országnak a törökök által megszállt része a nyomdászat szempontjából gyakorlatilag nem jön számításba. Az erdélyi fejedelemség területén aránylag korán vetette meg lábát a könyvnyomtatás és a hatvanas években már a nyomdákkal szemben támasztott igény lényegében kielégítést nyert. A műhelyek itt, viszonylag stabil nyomdahelyeken, általában elég hosszú ideig tevékenykedtek. Ezzel szemben a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon Erdélyhez viszonyítva több városban több nyomda működött, de általában valamivel később és zömmel rövidebb ideig.

Rendkívül magas a 16. századi magyarországi nyomdászat történetében a viszonylag kurta életű nyomdahelyek és műhelyek száma, ill. aránya: sok kezdeményezés megrekedt, számos újakezdés sem bizonyult végleges megoldásnak. Ez az akkori forrongó, belső és külső küzdelmekkel terhes korszakban szinte magától értetődő. Fokozta a nyomdászatot rendkívül hátrányosan befolyásoló anyagi és kulturális bizonytalanságot a törökök állandó jelenléte, továbbá a rendkívül éles vallási feszültség.

A két meg nem szállt országrész között a nyomdászat elterjedésének ideje és jellege területén mutatkozó különbség a történelmi, vallási, gazdasági és földrajzi tényezőkkel együttesen értelmezendő, ill. magyarázható. Az erdélyi

⁴² 1539—1544, 1547—1551, 1554—1558, 1561—1565, 1567, 1569, 1570, 1572, 1574—1581, 1583, 1586, 1594.

fejedelemség kialakulásával e terület egésze — legalább is átmenetileg — kiiktatódott a törökök közvetlen katonai megszállásának veszélyzónájából. Ezzel szemben az ország északi és nyugati részein a mohamedán hódítók fokozatos előrehatolása még évtizedeken át tartott. A véglegesnek tűnő politikai rendezés hiányában a nyomdászathoz olyan fontos és már többször emlegetett biztonság és nyugalom, ha erről ebben az időben az országban egyáltalában beszélni lehet, a királyi Magyarországon későbbben állt helyre.

Az erdélyi nyomdászat gyors elterjedését és megerősödését rendkívüli módon támogatta az a körülmény, hogy JÁNOS ZSIGMOND fejedelem protestáns volt. 1571-ben bekövetkezett haláláig nagyvonalú vallási liberalizmus volt jellemző Erdélyre, amely igen kedvezett a könyvnyomtatásnak, hiszen az egyes felekezeti irányzatok (orthodox, lutheránus, kálvinista és unitárius) felfogásuk hathatós támaszaként és terjesztőjeként mind igyekeztek ezt igénybe venni. Ezzel szemben a királyi Magyarországon — eltekintve a későbbi MIKSA császárnak főherceg korában tanúsított jóindulatú érdeklődésétől — a protestánsoknak sokáig kellett küzdeniük még pusztá létük hivatalos elismertetéséért is. Csak ezután jöhetett szóba egyáltalában a könyvnyomtatás felhasználása. A fenti szempontokon kívül még számításba vehető a két országrész eltérő földrajzi alakzata is. Míg az erdélyi fejedelemség nagyjából arányos, 300—400 km átmérőjű területen feküdt, addig a 600—700 km hosszan elnyúló és jelentős részében a törökök és a Kárpátok közé szorult Nyugat-Magyarország és a Felvidék szélessége átlagosan csak kb. 150 km volt. Így ez utóbbi terület különösen bizonytalan helyzetben volt.

A földrajzi tényezőnek a könyvnyomtatásra gyakorolt hatása közvetve más vonatkozásban is észlelhető. Erdély közlekedése és áruellátása elszigetelt fekvése miatt igen problematikus volt. A nyomdák rendszeres tevékenységükhöz folyamatosan nagy mennyiségű papírt igényeltek, hiszen különben munkájuk megbénult volna. Már viszonylag korán rá kellett döbenniük az erdélyi nyomdászoknak arra, hogy azok a kereskedelmi útvonalak, amelyeken át a papírt az északi és nyugati országokból hozathatták, a törökök miatt bizonytalanná váltak. Ezért az 1539-ben alapított brassói nyomda megfelelő mennyiségű, de főleg biztonságos és folyamatos papírellátására már 1546-ban malom létesült e városban. De 1563-ban Kolozsvárott is szükségét látták ugyanennek, míg a harmadik jelentős erdélyi nyomdahelyen, Szebenben az 1573-ban kezdődő papírgyártás két évvel még meg is előzte a városi nyomda megindulását. Így tehát a 16. századi Erdély mindhárom papírmalma igen szorosan összefüggött a könyvnyomtatással. Ezzel szemben a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon, ahol az egyetlen papírmalom Lőcsén 1530-ban nyomtalanul elpusztult, a később kialakuló nyomdászat az egész 16. század folyamán nem igényelte a helyi gyártást, mert mindig támaszkodni tudott a rendszeres lengyelországi, sziléziai stb. papírbehozatalra. Tehát a fentiekben már tárgyalt eltérő fejlődés, amely a könyvnyomtatás terén az erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország között tapasztalható, a nyomdászat szempontjából oly fontos papírgyártása esetében is világosan felismerhető. Erdély viszonylagos elszigeteltsége nemcsak az önálló papírgyártás kialakulását tette szükségessé, de nyilván nem hagyható figyelmen kívül mint a nyomdászat viszonylag gyors elterjedésének egyik mozgatóereje sem. Joggal feltételezhető, hogy a rossz és bizonytalan összeköttetés az északi és nyugati országokkal a könyvellátás terén is érezhető volt. Ez a körülmény is nyilván serkentette az Erdélyben jelentkező nyomdai igényeknek helyi kielégítésére irányuló törekvéseket.

A királyi Magyarországon élő német és szlovák anyanyelvű lakosság nyomda iránti szükségérzetét viszont éppen az Erdélyhez viszonyított és a papírellátásnál már említett jobb közlekedési viszonyok csökkenthették, hiszen az ezeken a nyelveken készült külföldi kiadványok sorra eljuthattak mind Nyugat-Magyarországra, mind a Felvidékre. Az aránylag későbbi és kisebb nyomdatermés magyarázatánál ezekben az országrészekben ez a szempont is figyelembe veendő.^{42a}

A nyomdahelyek és műhelyek után, azok termelésére áttérve, legyen a 16. századi magyarországi kiadványok száma a vizsgálódás következő tárgya. Itt a felmérés alapját a könyvészeti egység képezte, ami természetesen nem fejezi ki pontosan a nyomda mennyiségi produkcióját. Nyilvánvaló, hogy egy kis füzet vagy plakát előállítás jóval kevesebb munkát igényel, mint egy több száz ívet tartalmazó hatalmas kötet. Ezért a kiadványok áttekintését az egyes műhelyekben nyomtatott művek terjedelmének ívszámai alapján történt összeállítás követi és egészíti ki.

Az RMNY által közölt 896 műből hat 15. századi, 76 pedig külföldi nyomtatvány. A 16. századi hazai nyomtatványok száma tehát a további vizsgálódás során 814.⁴³

A kiadványoknak nyomdahelyek szerinti megoszlása a következő mennyiségi sorrendet mutatja: Kolozsvár 206, Debrecen 146, Brassó 119, Bártfa 96, Nagyszombat 55, Szeben 35, Gyulafehérvár 25, Németújvár 22, Monyorókerék 13, Sicz 13, Vizsoly 12, Detrekő 11, míg a többi 18 helyről egyenként csak nyolc vagy annál is kevesebb nyomtatvány ismeretes. Egy nyomdahelyre átlagban 27 kiadvány jut. Az erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország megosztásában az arány kétharmad (544) Erdélyé és csak egyharmad (266) a Felvidéké, ill. Nyugat-Magyarországé. A sorrendben első három városban, amely mind a keleti országrészhez tartozott, a kiadványoknak közel hatvan százaléka (58,6 százaléka) jelent meg. Jól mutatja ez a szám is egyrészt Erdély nyomdai túlsúlyát a királyi Magyarországgal szemben, másrészt az erős koncentrációt is, hiszen a három helység a nyomdahelyeknek csupán csak egytizedét teszi ki.

A 16. századi magyarországi nyomdahelyek közül a legtöbb művet a nagyobb városokban készítették. Kolozsvár, Debrecen, Brassó, Bártfa, Nagyszombat, Szeben és Gyulafehérvár, vagyis ahol negyedszáz, vagy annál több kiadványt állítottak elő, mind városok voltak. Az itteni fejlettebb gazdasági viszonyok és rendezettebb jogi körülmények között a viszonylag módosabb polgárság körében a nyomdák fenntartásának feltételei inkább voltak biztosítottak. Viszonylag hátrább szorult a városok között Várad, Pápa, Besztercebánya, Kassa és Pozsony, ahol nyolc vagy annál is kevesebb mű jelent csak meg. Várad ebben az időben inkább csak a debreceni műhely átmeneti menedékhelyének feladatát töltötte be. A felvidéki bányavárosok közül egyedül Besztercebánya volt igen rövid ideig nyomdahely, akárcsak Kassa és Pozsony. A királyi Magyarország városai közül a 16. századi nyomdászat hazai térképéről több is (pl. Eperjes,

^{42a} Erre Ján ČAPLOVIČ volt szíves felhívni a figyelmet.

⁴³ Miután néhány példányban fenn nem maradt kiadvány esetében többszörös bizonytalanság áll fenn, az alábbiakban következő statisztikai összeállítások végösszege ettől az elméleti számtól néhány tételnyi elmaradást mutat.

Kolozsvár 206, Debrecen 146, Brassó 119, Bártfa 96, Nagyszombat 55, Szeben 35, Gyulafehérvár 25, Németújvár 22, Monyorókerék 13, Sicz 13, Vizsoly 12, Detrekő 11, Várad 8, Sempte 8, Sárvár 5, Galgóc 5, Alsóindva 4, Vimpác 4, Óvár 3, Nedelic 3, Pápa 3, Besztercebánya 2, Keresztúr 2, Kassa 1, Abrudbánya 1, Komjáti 1, Szászsebes 1, Szászváros 1, Rárbók 1, Pozsony 1.

Lőcse, Késmárk) teljesen hiányzik. A Felvidéknek Erdélyhez viszonyított és nyomdászati szempontból a fentiekben már említett rosszabb körülményei között pl. Bártfa egymaga elégitette ki sokáig több megyényi terület nyomdai szükségletét. Nyugat-Magyarországon erősen érezhető Bécs közelsége, hiszen Pozsony és Sopron tájéka gazdaságilag és kulturálisan az osztrák főváros vonzókörébe tartozott, így a könyvsajtó viszonylag tartós hiánya is ezzel magyarázható.

A kisebb nyomdahelyeken legfeljebb két tucatnyi kiadvány készült. E helységek jelentős része (Németújvár, Monyorókerék, Sicz, Detrekő, Sárvár, Alsó-lindva, Nedelic, Keresztúr, stb.) valamelyik főúri család (BATTYÁNY, ZRÍNYI, BALASSI, NÁDASDY, BÁNFFY, stb.) birtokához tartozott, ahol a Nyugat-Magyarország területén működött protestáns nyomdászok a szükséges védelmet és biztosságot patrónusuktól, az említett főúri családok egyik vagy másik tagjától, megkapták. Azonban a rendkívül gyorsan változó politikai és vallási viszonyok között az ilyen kapcsolatok patrónus és nyomdász között mindig csak átmeneti jellegűek voltak: sohasem tartottak néhány évnél tovább.

A kiadványok száma a tartósabb nyomdahelyeken évi átlagban így alakult: Kolozsvár 4,0, Debrecen 3,7, Bártfa 3,6, Nagyszombat 2,4, Brassó 2,0, Szeben 1,0. Az országos átlag nyomdahelyenként évi 2,58 mű.⁴⁴ A nyomdahelyek élet-tartamát összevetve a megjelent művek számával megállapítható, hogy a leg-hosszabb életűekben készült átlag évente a legtöbb kiadvány. A nyomtatványok évi száma helységenként viszonylag kiegyensúlyozott, az országos átlagot közelítő számot mutatnak. Szélsőséges példaként felhozható Vimpác 0,6 arányszáma, de itt a négy ismert kiadvány a nyomda hétéves fennállásának első, ill. utolsó esztendejében (1593, ill. 1599) készült, míg a közbeeső öt évről semmi adat sem áll rendelkezésre. A másik szélsőség Sicz 6,5 arányszáma. Itt MANLIUS két év lefolyása alatt 13 apró munkát jelentetett meg. Gyulafehérvár 5,0 arányszáma a HOFFHALTER műhely rendkívül élénk, de viszonylag rövid, mindössze három évre terjedő (1567—1569) tevékenységének tudható be. (Ezek a példák is azt bizonyítják, hogy viszonylag kis számok esetében az arányok sok esetben nem reálisak.) Az összes többi jelentősebb nyomdahely esetében a termékek évi átlagszáma tehát egy és négy között van. E két határt az említett Szeben, ill. Kolozsvár reprezentálja.

A helységek helyett a műhelyeket, vagyis a nyomdai anyagot véve alapul a kiadványok sorrendje a következő: a kolozsvári 206, a debreceni 155, a brassói HONTER 87, a bártfai GUTGESELL 80, a nagyszombati 56, MANLIUS 51, BORNEMISZA—MANTSKOVIT 37, HOFFHALTER 35, a szebeni városi 33, CORESI 28, a bártfai KLÖSS 17 kiadványa mellett a többi kilenc műhelyből egyenként csak öt vagy annál is kevesebb termékről maradt fenn emlék. Egy műhelyre jutó átlag meghaladja a negyvenet.⁴⁵

Természetesen itt is a legnagyobb és legállandóbb sajtók vezetik a sort. Az első tíz műhely, amely egyenként negyedszáznál több művet állított elő, mind

⁴⁴ Sicz 6,5, Gyulafehérvár 5,0, Kolozsvár 4,0, Debrecen 3,7, Bártfa 3,6, Pápa 3,0, Németújvár 2,8, Nagyszombat 2,4, Monyorókerék 2,2, Brassó, Alsó-lindva, Besztercebánya, Keresztúr 2,0, Detrekő 1,8, Óvár, Nedelic 1,5, Várad, Sempte, Sárvár 1,3, Vizsoly 1,1, Szeben, Galgóc, Kassa, Abrudbánya, Komjáti, Szászsebes, Szászváros, Rárbók, Pozsony 1,0, Vimpác 0,6.

⁴⁵ Kolozsvár 206, Debrecen 155, brassói HONTER 87, bártfai GUTGESELL 80, nagyszombati 56, MANLIUS 51, BORNEMISZA—MANTSKOVIT 37, HOFFHALTER 35, szebeni városi 33, CORESI 28, bártfai KLÖSS 17, LORINT 5, HUSZÁR 5, sárvári SYLVESTER 4, vimpáci 4, szebeni PHILIP 3, első szebeni 2, Besztercebánya 2, Abrudbánya 1, Pozsony 1.

legalább egy évtizedig működött. Ezek állították elő az összes kiadvány 94,5, míg a másik tíz műhely csupán 5,5 százalékát. Ebből is jól kiviláglik a termelés rendkívül aránytalan megoszlása a megszilárdult, tartós, ill. az átmeneti, próbálkozás jellegű vállalkozások között. A fenti negatív tapasztalat alapján figyelmen kívül hagyva immár a kis számokat, a tíz nagy műhely évi termése a következő: a kolozsvári 4,0, a debreceni 3,6, HOFFHALTER 3,5, a bártfai GUTGESELL 3,4, MANLIUS 2,7, a nagyszombati 2,4, a brassói HONTER 1,6, BORNE-MISZA—MANTSKOVIT 1,4, a szebeni városi 1,3, CORESI 1,0. Az országos átlag műhelyenként évi 2,30 mű. A fenti számok viszonylag kiegyensúlyozott értékeket mutatnak a sok apróságokat is közreadó kolozsvári műhelyektől a terjedelmes műveket előállító CORESIIG.

Miután összesen 64 éven át dolgozott könyvsajtó az országban, a kiadványok számának évi átlaga 12,7. Az esztendőök szerinti megoszlás rendkívül változatos képet nyújt. A hazai 16. századi könyvnyomtatás harmadik évében, tehát már 1539-ben elérte a 12-t, amit azután csak 1555-ben haladott meg először (18). 1570-ig kellett várni, hogy ezen a számon túljusson (21). A továbbiakban 1574-ben 24, 1578-ban 27, majd 1580-ban 32 jelentette a legmagasabb számú nyomdatermést, végül 1592-ben készült egy évben a legtöbb nyomdatermek: 34. Az évenként megjelent nyomtatványok nagyság szerinti sorrendje a következő: 34 (1592), 32 (1580), 30 (1593, 1598), 27 (1578, 1597), 24 (1574, 1577, 1582, 1591), 22 (1584), 21 (1570, 1579), 19 (1581, 1588, 1596), 18 (1555, 1567, 1568, 1599), 17 (1583, 1586), 16 (1590, 1594). De hogy a kiadványok száma milyen rendkívül ingadozó volt, álljanak itt illusztrálásként a legalacsonyabb számok is: 1529, 1530 és 1546-ból mindössze egy, 1540, 1542 és 1549-ből csak kettő, 1543, 1545, 1547 és 1553-ből három, 1544, 1548, 1552, 1560 és ami a legriasztóbb, 1600-ból csupán öt nyomtatvány ismeretes. Nagyon alacsony viszonylag még 1576 (6), 1595 (10) és 1587 (11) is.

Évtizedek szerinti megoszlásban a helyzet a következő: 1529—1540 = 16, 1541—1550 = 36, 1551—1560 = 72, 1561—1570 = 126, 1571—1580 = 178, 1581—1590 = 170, 1591—1600 = 212. Annak bizonyítására, hogy ezek az összefoglaló számok milyen egyenetlenséget takarnak, álljon itt két évtizedes könyvtermése évenkénti bontásban: 1571—14, 1572—9, 1573—11, 1574—24, 1575—10, 1576—6, 1577—24, 1578—27, 1579—21, 1580—32, ill. 1591—23, 1592—34, 1593—30, 1594—16, 1595—10, 1596—19, 1597—27, 1598—30, 1599—18, 1600—5. A ma ismeretes 16. századi magyarországi nyomtatványok számszerű felezőpontja az 1580. esztendőben, vagyis a 44. évében annak, hogy könyvsajtó működött. Az ezt követő húsz évben azután ugyanannyi kiadvány jelent meg, mint előtte több mint négy évtizeden át.

A kiadványok számának időbeli megoszlása rendkívül eltérő értékeket ad. Ennek egyik oka itt is a viszonylag kevés adat, amely az általánosításnál mindig komoly hibaforrás lehet. Ezenkívül különösen figyelembe kell venni, hogy egy-egy tétel mögött hol egy plakát, hol egy vastag fóliás rejtőzik, amelyeknek közös nevezőn kezelése — enyhén szólva — problematikus. Ilyen és ehhez hasonló bizonytalansági tényezők figyelembevételével is bizonyos tendenciák azért felismerhetők. A lassan kibontakozó fejlődés során nagy, de viszonylag rövid visszaesés tapasztalható a magyarországi nyomdászat termelésében a 16. század hetvenes éveinek derekán, amikor az 1574. évi 24 mű után 1575-ben csak 10, 1576-ban pedig mindössze hat mű készült. Ez a nagy pestisjárványnak tudható be, amely a nyomdászok közül HUSZÁR Gált és HELTAI Gáspárt is elragadta az élők sorából. A másik mélypont a század legvégén tapasztalható

(pl. 1600-ból mindössze öt nyomtatvány ismeretes!), amely nyilván a részben Erdélyre is kiterjedő ún. tizenöt éves háborúval (1591—1606) függött össze.⁴⁶ Nem érdektelen vizsgálat tárgyává tenni egy-egy műhely esetében, ha az egy esztendőn belül tíznél több, vagyis viszonylag sok kiadványt készített. Ezek jelentős része az induló vagy újrainduló műhelyek buzgóságával magyarázható, amellyel termelésüket elkezdték. Így 1539-ben a brassói HONTER-féle sajtó működése első évében 12 munkát nyomtatott, míg utóda Valentin WAGNER 1554-ben felfrissítve a nyomdát, 1555-ben nem kevesebb mint 15 kiadványt jelentetett meg. Raphael HOFFHALTER 1567-ben Gyulafehérvárra érkezve, a következő évben 14 különböző nyomtatványt állított elő. David GUTGESELL 1577 végén kezdte meg tevékenységét Bártfán és a következő esztendőben tíz művet nyomtatott.

A művek magas számának másik oka egy éven belül a kiadványok tartalmi és formai összetételének hirtelen módosításában kereshető. Így 1570-ben az unitáriusok — elsősorban maga DÁVID Ferenc — korábbi bázisa, a gyulafehérvári HOFFHALTER-műhely megszűntével a kolozsvári HELTAI-nyomdára támaszkodtak, melynek következtében e műhely termékeinek száma ugrásszerűen megnőtt: az előző évi egyről tizenegyre. A debreceni sajtó korábban többségében vallásos jellegű kiadványainak megjelentetését 1573 tájt — elsősorban BÁTHORI István fejedelem nyomására — abbahagyta, és 1574-ben egyszerre 16 különböző kis terjedelmű világi tárgyú kiadvánnyal lépett elő. (Ez különben a legmagasabb szám, amit egy műhely egy év alatt a 16. századi Magyarországon előállított.) Ugyanerre az okra vezethető vissza a kolozsvári HELTAI-nyomda néhány évben kimagasló számú kiadványa is: 1577-ben 10, 1580-ban 13 és 1592-ben 11.

A nyomdák termelése szempontjából, amint erről már szó volt, a legjellemzőbb adatokat az ismert kiadványok terjedelme nyújtja. A több mint nyolcszáz hazai kiadványból csak 676 terjedelme ismeretes. Sajnos ezek egy része csupán irodalmi forrásokban, továbbá nem kevés pedig csak hiányos, csonka vagy akár csak töredékes példány formájában maradt fenn. A kiadványok terjedelmével kapcsolatos alábbi összesítések csak erre a 676 műre, ha pedig ez nem teljes, úgy azon belül csak a meglevő ívekre vonatkoznak.

Nyomdai ívekre átszámítva a kiadványok terjedelmét, műhelyenként a következő sorrend alakul ki: a kolozsvári 2641, CORESI 2560, BORNEMISZA—MANTSKOVIT 2475, a debreceni 1588, a nagyszombati 1030, HOFFHALTER 925, a bártfai GUTGESELL 786, MANLIUS 543, a brassói HONTER 473, LORINT 471, HUSZÁR 210, a szebeni PHILIP 209, a bártfai KLÖSS 190, a szebeni városi 142, a sárvári SYLVESTER 102, a vimpáci 24, a besztercebányai 18, az abrudbányai 6, a pozsonyi 0,5 ív. Összesen 676 mű 14 393,5 nyomtatott ívnyi összterjedelemben. A 19 műhely⁴⁷ átlagtermelése 757 ív. Egyenként mintegy két és félezer nyomtatott ív terjedelemmel három műhely emelkedett ki a többiek közül: a

⁴⁶ 1529—1, 1530—1, 1539—12, 1540—2, 1541—7, 1542—2, 1543—3, 1544—4, 1545—3, 1546—1, 1547—3, 1548—5, 1549—2, 1550—6, 1551—6, 1552—5, 1553—3, 1554—8, 1555—18, 1556—8, 1557—6, 1558—7, 1559—6, 1560—5, 1561—6, 1562—12, 1563—13, 1564—13, 1565—10, 1566—9, 1567—18, 1568—18, 1569—13, 1570—21, 1571—14, 1572—9, 1573—11, 1574—24, 1575—10, 1576—6, 1577—24, 1578—27, 1579—21, 1580—32, 1581—19, 1582—24, 1583—17, 1584—22, 1585—11, 1586—17, 1587—11, 1588—19, 1589—14, 1590—16, 1591—23, 1592—34, 1593—30, 1594—16, 1595—10, 1596—19, 1597—27, 1598—30, 1599—18, 1600—5.

⁴⁷ Az első szebeni nyomdának egyetlen terméke sem ismeretes, ezért hiányzik a fenti sorból.

kolozsvári, CORESI és BORNEMISZA—MANTSKOVIT. A fentiekben már többször is hangsúlyozott egyenetlen fejlődést jól illusztrálja, hogy az egész magyarországi nyomdai termelésnek terjedelemben több mint a fele (53,8 százalék) e három sajtó alól került ki. Debrecen több mint másfélezer ívvel következik ez után. 500—1000 ív körüli terjedelmű művekkel hat műhely alkotja az ún. középmezőnyt: a nagyszombati HOFFHALTER, a bártfai GUTGESELL, MANLIUS, a brassói HONTER és LORINȚ. 100—200 ív közötti terjedelmet produkált öt sajtó: HUSZÁR, a szebeni PHILIP, a bártfai KLÖSS, a szebeni városi és a sárvári SYLVESTER. Világosan elkülönül az utolsó öt legkisebb nyomda, amelyekben negyedszáznál kevesebb ívre nyomtattak műveket: a vimpáci, a beszercebányai, az abrudbányai, a pozsonyi és az első szebeni.

A kiadványok átlagos terjedelme a 15 nagyobb műhely esetében a következő: a szebeni PHILIP 104,50, LORINȚ 94,20, CORESI 91,43, BORNEMISZA 73,88, a sárvári SYLVESTER 51,00, HUSZÁR 46,66, HOFFHALTER 32,45 a nagyszombati 27,83, a kolozsvári 14,83, a debreceni 12,85, MANLIUS 12,62, a bártfai KLÖSS 11,87, a bártfai GUTGESELL 11,39, a brassói HONTER 6,56, a szebeni városi 5,46, A 676 mű átlaga, amelynek terjedelme kiszámításra került, 21,29 nyomtatott ív.

A kiadványok átlagos terjedelménél feltűnő, hogy itt egyenként kb. 90—100 ívvel a három erdélyi cirillbetűs műhely vezet. Ennek az a magyarázata, hogy a sajtók alól szinte kizárólag vaskos, orthodox szertartáskönyvek kerültek ki, viszonylag nagyobb fokozatú betűtípussal szedve. Ezt a nagyon magas átlagterjedelmet egyedül a BORNEMISZA—MANTSKOVIT-műhely közelítette meg (73,88), aminek magyarázata BORNEMISZA saját munkáinak és a vizsolyi bibliajának rendkívüli terjedelme. (Ez utóbbi 603 ívvel méretében a legnagyobb nyomdai teljesítmény a 16. századi Magyarországon). A sárvári SYLVESTER, ill. HUSZÁR műhelyének viszonylag magas átlaga (51,00 és 46,66) nem túl meggyőző, mert csak négy-öt kiadványon alapszik. A művenkénti országos átlag (21,29) felett van valamivel a HOFFHALTER és a nagyszombati műhely. A többi sajtó (a debreceni, a MANLIUS, a bártfai KLÖSS, a bártfai GUTGESELL, a brassói HONTER és a szebeni városi) alacsony átlaga a viszonylag sok kis terjedelmű kiadvánnyal (népszerű históriás énekek, alkalmi versek, tankönyvek plakátok, stb.) magyarázható.

A műhelyek teljesítményéről fontos tájékoztatást nyújt a nyomtatott ívekben kifejezett terjedelemnek a működés idejével történő összevetése. Ehhez a sajtó működésének legkorábbi és legkésőbbi időpontja közötti idő szolgál alapul. A fentiekben már többször is szó esett arról, hogy a nyomdák — többségükben — nem folyamatos, nem összefüggő tevékenységet folytattak. Költözések, történelmi csapások, műszaki felfrissítések, a vezető személyében beállott változások stb. sorra meg-megakasztották a rendszeres munkát. Így az alábbi számok az ismeretek bővülésével (újabb kiadványok előkerülése, a csak csonka példányban fennmaradt művek kiegészülése stb.) várhatóan mind emelkedni fognak. A 15 legnagyobb hazai műhely egy évre eső teljesítménye az elkészült munkáknak nyomdai ívekben kifejezett terjedelme alapján a következő sorrendet adja: CORESI 94,81, HOFFHALTER 92,50, BORNEMISZA—MANTSKOVIT 91,66, a bártfai KLÖSS 63,33, a kolozsvári 51,76, a nagyszombati 44,78, HUSZÁR 42,00, a debreceni 36,93, LORINȚ 36,23, a bártfai GUTGESELL 34,17, a sárvári SYLVESTER 34,00, MANLIUS 28,57, a szebeni PHILIP 23,22, a brassói HONTER 8,44, a szebeni városi 5,46. Egy műhely egyéves teljesítménye országos átlagban 41,12 nyomtatott ív terjedelmű mű volt.

A fenti sorrendből — szinte azonos számokkal — a CORESI, a HOFFHALTER és a BORNEMISZA—MANTSKOVIT sajtó emelkedik ki. A három legnagyobb ívterjedelemben kifejezett produkciót felmutató műhely után jóval kisebb évi átlagtermeléssel következnek a bártfai KLÖSS és a kolozsvári műhely. Az említett több mint negyven íves országos átlag körül hat sajtó tömörül: a nagyszombati, HUSZÁR, a debreceni, LORINT, a bártfai GUTGESELL és a sárvári SYLVESTER. MANLIUS és a szebeni PHILIP ma ismeretes éves átlagteljesítménye 25 nyomtatott ív körüli terjedelem. Feltűnően alacsony a brassói HONTER és a szebeni városi nyomda átlaga. Ez utóbbiak esetében különösen figyelembe kell venni, hogy egyrészt a sajtók működése nem volt folyamatos, néha éveken át szünetelt a munka, másrészt a csak esetlegesen fennmaradt kiadványok feltehetően nem tükrözik egészen hűen az eredeti produkciót.

A három legnagyobb évi átlagot elért műhely termelését érdemes kissé részletesebb vizsgálat tárgyává tenni, hogy azok nyomdai kapacitásáról némi fogalom legyen alkotható. Erre különösen olyan időközök alkalmasak, amikor az illető sajtó ismert tevékenysége viszonylag összefüggőnek mondható. Ennek szükségességét az olyan esetek indokolják, mint például CORESIÉ, aki az 1556—1557. években folytatott brassói tevékenységét megszakítva visszatért a havasalföldi Tírgoviste-ba, és csak 1560-ban tűnt fel ismét Erdélyben. Másik példa lehet a HOFFHALTER-műhely, amely tízéves magyarországi munkásságából (1565—1574) három teljes éven át (1570—1572) nem hallatott magáról. Ráadásul legalább ötször változtatta működési helyét, és a tulajdonos személyében is többször állott be változás.

A CORESI-féle műhely 27 éves erdélyi tevékenysége során készített kiadványaiból ma 2560 nyomtatott ív terjedelmű ismeretes, ami évi 94,81 ívnyi átlagnak felel meg. Miután a cirillbetűs 16. századi nyomtatványok terjedelmes zárszava sok esetben a munkálatok megkezdésének és befejezésének napra pontos idejét is megadta, viszonylag nem nehéz rövidebb, aránylag összefüggő működési periódusokat kiválasztani, amikor a műhely termelése különösen élénknek tűnik. Így 1574. május 12. és 1575. augusztus 23. közötti időben több mint háromhónapos szünettel⁴⁸ CORESI egy 107⁴⁹ és egy 101⁵⁰ ív terjedelmű kiadványt készített el, vagyis egyéves munkával 208 ívet. Az 1577. esztendő során — hónap és nap közelebbi megjelölése nélkül — egy 158⁵¹ és egy 85⁵², majd 1577. augusztus 24. és 1578. március 26. között egy 146 ív terjedelmű⁵³ szertartáskönyvet készített az orthodox egyház számára: egy és negyed év alatt tehát összesen 389 ívet, ami 311 nyomtatott ívnyi éves átlagot jelent. A műhely termelésének csúcspontját azonban 1580. május 20. és 1581. június 28. között érte el, amikor előbb Szászsebesen egy 234 íves,⁵⁴ majd egy hónap alatt⁵⁵ Brassóba áttelepülve egy 158 és fél ív terjedelmű munkát⁵⁶ készített el. Ez azt jelenti, hogy egy év során összesen 392 és fél ív terjedelemben nyomtatott. Ez a szám a műhely említett átlagtermelésének (94,81) több mint a négyszerese.

⁴⁸ 1574. október 21. és 1575. január 25. között.

⁴⁹ RMNy 336.

⁵⁰ RMNy 356.

⁵¹ RMNy 376.

⁵² RMNy 377.

⁵³ RMNy 409.

⁵⁴ RMNy 477.

⁵⁵ 1580. november 12. és december 13. között.

⁵⁶ RMNy 482.

A HOFFHALTER-műhely esetében nem állnak rendelkezésre a CORESINél tapasztalt napra pontos időpontok egy-egy kiadvány elkészítésének időtartamáról, ennek ellenére viszonylag elég meggyőzően ki lehet tapogatni e sajtó legtermékenyebb időszakát. Ez Gyulafehérvárott volt 1567 ősztől 1569 őszéig, amikor is két év alatt 368 és fél ív terjedelmű nyomtatvány készült, ami 184 íves évi átlagnak felel meg. Ez kétszerese a műhely említett átlagtermelésének (92,50). BORNEMISZA sajtóján 1573 ősztől 1584 tavaszáig, azaz tíz és fél esztendő alatt 1464 és fél ív terjedelmű munka készült, ami 139 ívnyi éves átlagnak felel meg. Ezen belül az 1579 tavaszával záródó időszak 928 nyomtatott ívének éves átlaga 168. Még termelékenyebb volt a műhely BORNEMISZA postillájának második és harmadik kötete⁵⁷ előállításának során, amikor is 1573. október 1. és 1575. április 2. között, vagyis másfél esztendő alatt 423 és fél ív terjedelemben nyomtatott, ami évi 282 ívnyi átlagnak felel meg. A 16. századi Magyarország legnagyobb nyomdai produkcióját ugyanez a BORNEMISZA — MANTSKOVIT műhely érte el, de szinte teljesen új készlettel Vizsolyban, ahol 1589. február 1. és 1590. július 20. között, vagyis kereken másfél év alatt állította elő a 603 nyomtatott ív terjedelmű vizsolyi *bibliát*. Ezzel a nyomda évi átlaga mintegy négyszáz ív volt. A műhely említett átlagtermelését (91,66) BORNEMISZA idején tehát több mint háromszorosan, Vizsolyban MANTSKOVIT vezetése alatt pedig több mint négyszeresen haladta meg.

A fenti példák nem a véletlen és kis számok, hanem a biztonság kedvéért a terjedelemben nyomtatott ívek évi átlaga alapján számolt három legnagyobb teljesítményt nyújtó 16. századi magyarországi műhelyből származnak. Az említett számok a nyomdák szedési kapacitására utalnak, hiszen az éves átlagban számolt csúcsteljesítményhez a megjelölt mennyiségű ívet ki kellett szedni. Azonban ennek a munkaigénye — elsősorban a betűtípus méretétől függően — egymástól meglehetősen eltérő volt. Míg CORESINél átlag csak 5000, addig HOFFHALTERNél 8000, a vizsolyi *bibliában* pedig 10 000 betű található egy íven. Ezeket a számokat összevetve e könyvsajtók legmagasabb évi teljesítményével kiderül, hogy CORESI műhelyében kb. 2 000 000, HOFFHALTERNél mintegy 1 600 000, míg Vizsolyban évente kb. 4 000 000 betűt szedtek ki. (Ez a példa is arra utal, hogy az olyan egyértelműen objektívnek tűnő adat is, mint egy-egy nyomda ívekben kifejezett produkciója, egymástól milyen erősen eltérő munkát takar.)

Talán nem érdektelen annak vizsgálata sem, hogy a fenti feladat elvégzéséhez mennyi munkára lehetett szükség. A kéziszedés óránkénti teljesítménye ma ezer betű körül van. Ez a 16. század nehezkesebb körülményei között feltehetően kevesebb lehetett, viszont a napi munkaidő hosszabb volt. Ezek alapján egy személy kb. 8000—10 000 betűnyi szöveget szedhetett. A 16. század időbeosztásánál elesik a ma szokásos évi szabadság és a szabad szombat, viszont a vásárnapokon kívül az ünnepnapok száma lényegesen magasabb volt. Így az évi munkanapok száma valamivel 300 alatt lehetett. Egy szedő évi teljesítménye tehát jóval több, mint 2 000 000 betűre becsülhető. Ez azt jelenti, hogy a hazai műhelyek közül egyedül a vizsolyiban volt elengedhetetlen szükség legalább két szedő állandó munkájára, az összes többiben ezt a feladatot elvben egyetlen személy is el tudta látni. Ez azonban csak a szedés feladatára vonatkozik, de a betűk visszaosztása és a korrigálás együttesen hozzávetőleg még egyszerez ennyi munkát jelentett. Ezt — legalábbis a nagyobb hazai

⁵⁷ RMNy 355 és 362.

műhelyekben — egy másik, míg Vizsolyban két további, ill. a szedéssel összefüggő összes feladatot összesen négy személy láthatta el.

A nyomdai munkának másik legfontosabb munkafázisa a sajtó üzemeltetése, vagyis a szorosabb értelemben vett nyomtatás. A fentiekben történt rekonstrukció során a fennmaradt nyomtatványok terjedelme alapján viszonylag elég jó és pontos képet lehetett alkotni a szedési munkáról. Ezzel szemben a nyomtatás mennyiségi adatainak megállapításához szükség van a terjedelmen kívül a könyvsajtó méretére és a példányszámra is. E három adat együttes ismeretében lehet csak kiszámítani egy-egy műhely nyomtatási teljesítményét, ill. kapacitását.

A könyvsajtó mérete eleinte félíves volt, de hamarosan sikerült megoldani az egész ív méretű prés megfelelő működésének technikai problémáit. Ez igen jelentős haladás volt, hiszen azonnal megkészszerelte a nyomdák teljesítményét azzal, hogy fél ív helyett egyetlen munkamozzanattal egy egész ív papírfelület nyomtatását végezte el. A fejlettebb technikával rendelkező nagyobb műhelyek (pl. Velencében) már a 15. században általában ilyen nagyméretű sajtót használtak. Azonban a szerényebb teljesítményű műhelyek sokáig beérték a lényegesen olcsóbb és egyszerűbb, kisebb, félíves préssel. A kettő közötti átmenetet képezte az a megoldás, amikor az ívméretű szedést tartalmazó talyigát először csak félig tölték be a sajtónak félív méretű tégelye alá, majd a nyomtatás elvégzése után egészen betölték azt, hogy második alkalommal az ívrét alakú papír másik felére is rákerüljön a nyomás.

A félíves nyomtatásról az egészívesre való áttérés jól leolvasható a korai brassói kiadványok esetében. Itt a füzetek eleinte csaknem kivétel nélkül félív terjedelműek, ami egyértelműen a félíves nyomtatásról tanúskodik. 1555-ben azután, amikor Valentin WAGNER vezetésével a nyomdai készlet felfrissítése után nagyobb lendületet vett a műhely termelése, a füzetek általános terjedelme egyszerre egész ív lett. Az 1555. évszámmal megjelent kilenc brassói kiadvány közül hat félíves⁵⁸ és három⁵⁹ egészíves füzeteket tartalmaz. Tehát az áttérésre ez év folyamán került sor. A későbbi és nagyobb teljesítményű hazai műhelyek mind a gazdaságosabb, de nagyobb technikai felkészültséget igénylő ív nagyságú nyomtatással állították elő termékeiket.

Ismerve a kiadványok terjedelmét és a sajtó méretét, még mindig hiányzik a példányszám a nyomtatás számának, vagyis a nyomdai kapacitás megállapításához. Erre vonatkozó korabeli adatok a 16. századi Magyarországon nem állnak rendelkezésre. Külföldi analógiák és a későbbi hazai adatok alapján az átlagos példányszám néhány százban határozható meg. Gebhard BLÜCHER a papírokból található vízjelek segítségével kísérletet tett a 16. századi brassói nyomtatványok példányszámának meghatározására.⁶⁰ Meggyőző számokhoz csak a nagyterjedelmű, orthodox szertartáskönyvek esetében jutott, amikor is ezek példányszámát 150 és 400 közöttinek határozta meg. Ezek közül nyolc esetben a kiadvány napra pontosan feltüntette a nyomtatás idejét. (Az említett nyolc mű közül hat CORESI⁶¹ és kettő LORINT⁶² műhelyéből került ki.) Ez a körülmény viszonylag pontos kalkulációt tesz lehetővé a nyomtatási capaci-

⁵⁸ RMNy 110, 111, 115, 117, 121 és 122.

⁵⁹ RMNy 118, 120 és 123.

⁶⁰ Magyar Könyvszemle 1968: 343—350.

⁶¹ RMNy 139, 261, 275, 336, 356 és 482.

⁶² RMNy 224 és 435.

tás kiszámítására.⁶³ Eszerint a 150 és 400 közötti példányszám előállításához az 51 és 159 közötti ívterjedelmű nyolc mű esetében 33 000 és 80 000 közötti nyomtatásra volt szükség, amelyet három és féltől hét hónapig terjedő idő alatt végeztek el. Havonta tehát 5000 és 12 000 közötti nyomtatás készült, ami munkanapokra átszámítva 200-tól 500-ig terjedő értékeket ad. Ez megfelel egy sajtó napi teljesítményének. Tehát a hazai viszonylatban ívterjedelem szempontjából egyik legteljesítőképesebb műhelyben, a CORESI-féle nyomdában is — legalábbis elméletben — elegendő volt egyetlen sajtó, amelyen naponta féltől egy ívig terjedelmű rész készült el egy-egy kiadványból.⁶⁴

A vizsolyi *Biblia* példányszámát HARSÁNYI István 700–800-ra becsülte,⁶⁵ azonban indoklást ehhez nem fűzött. E biblia 1207 levele mintegy 450 munkanap alatt készül el, vagyis naponta kb. 2,7 levél. Ennek előállításához, amennyiben HARSÁNYI becslése helytálló, naponta 1900–2150 nyomtatásra volt szükség. Miután egy prés napi teljesítménye 500 nyomtatás körül volt, a vizsolyi műhelyben feltehetően négy sajtó dolgozott, amivel az összes hazai officína közül messze kimagaslik.

Természetesen a fentiekben előadott számítások erősen elméleti jellegűek, amelyeket számos, ma már ismeretlen, sőt esetleg felismerhetetlen tényező módosíthat. Ennek ellenére a gondolat sor végigvitele a hazai műhelyek viszonyainak megismerése szempontjából talán mégsem egészen haszontalan, módszertanilag pedig remélhetőleg nem helytelen. Így, ha nem is tökéletes tükörképet, de feltehetően mégis talán némi fogalmat lehet ennek alapján alkotni a korai hazai nyomdászat „műhelytitkairól”.

63				A nyomás száma átlaga		
RMNy	ív	hó	pld.	összesen	havonta	naponta
139	84	7	200	33 200	4 900	204
224	98	5	200	39 200	7 800	325
261	111	5	200	44 400	8 800	367
275	51	3,5	400	40 600	11 600	483
336	108	5	170	36 900	7 400	308
356	101	7	300	59 400	8 500	354
435	114	3	150	34 200	11 400	475
482	159	6,5	250	79 400	12 200	508

⁶⁴ RMNy 139 kétszáz példányának fél íve készült el napi 200 nyomtatással, míg a felső határt az RMNy 482 képezte, amelynél a 250 példány egy ívét állították elő napi 500 nyomtatással.

⁶⁵ *A magyar biblia*. Bp. 1927. 54.

GEDEON BORSA

Eine Teilbilanz des ungarländischen Buchdruckes im 16. Jahrhundert

Im zweiten Viertel des 16. Jahrhunderts zerfiel Ungarn in drei Teile: in die von den Türken besetzten Gebiete (Mittel- und Südungarn), ins Fürstentum Siebenbürgen (Ostungarn) und in die den Habsburgern gehörende Gebiete von West- und Nordungarn (sog. königliches Ungarn). Die Entwicklung war in diesen drei Teilen von einander stark abweichend.

Früher hielt man wegen eines sultanatischen Dekrets aus dem Jahre 1483 unmöglich, dass eine Druckerei auf türkischen Gebiet arbeiten könnte. In dem Artikel wurde bewiesen, dass dieses Verbot nur für die musulmanischen Untertane des Sultans gültig war. Trotz dieser theoretischen Möglichkeit ist uns bis heute kein Druckwerk bekannt, das unter den Türken in Ungarn hergestellt worden wäre.

In Siebenbürgen und in dem sog. königlichem Ungarn waren Druckereien im Laufe des 16. Jahrhunderts insgesamt in 30 Ortschaften tätig: 21 in Nord-, bzw. Westungarn und 9 in Ostungarn. Wegen der Eroberung von Mittel- und Südungarn durch die Türken geriet das im Osten liegende Siebenbürgen in eine ziemlich isolierte Lage. Das Bedürfnis der Autarkie auch auf dem Gebiet des Buchdruckes befriedigten hier zumeist noch vor 1570 gegründete Typographien. Dagegen waren fast alle Offizinen in Nord- und Westungarn nur in den letzten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts tätig. Die Lebensdauer der siebenbürgischen Druckereien war im Durchschnitt wesentlich länger, als jener in Nord-, bzw. Westungarn, was sich teilweise durch geographische Gründe erklären lässt. In den 30 Ortschaften arbeiteten insgesamt 20 Druckereien: wegen der unsicheren Zeiten wechselten manche Typographen oft den Ort ihrer Tätigkeit. Beim Ortswechsel spielten unter anderen auch die jeweiligen Verhältnisse der Religionen eine wesentliche Rolle.

Heute sind über 800 Druckwerke bekannt, die in Ungarn im 16. Jahrhundert hergestellt wurden. Die wichtigsten Druckorte waren die folgenden Städte: Kolozsvár (Klausenburg), Debrecen, Brassó (Kronstadt), Bártfa (Bartfeld), Nagyszombat (Tyrnau), Szeben (Hermannstadt), usw. Etwa zwei Drittel der Publikationen erschienen in Ostungarn, bzw. in Siebenbürgen und ein Drittel in Nord- und Westungarn. Die Produktion war konzentriert: in den zehn grössten Offizinen sind etwa 95 Prozent aller Druckwerke von Ungarn entstanden. Auch die zeitliche Verteilung der Druckwerken ist sehr ungleichmässig: man kann auch hier die Wirkung der Kriege und Epidemien gut beobachten.

Die 676 Druckwerke, von denen man heute mindestens Bruchstücke besitzt, haben einen Umfang von 15 000 Bogen. Von diesem Gesichtspunkt aus waren die folgenden Typographien die leistungsfähigsten: Heltai, Coresi, Bornemisza—Mantskovit, Debrecen, Nagyszombat, usw. Mehr als die Hälfte der Bogen wurde in den drei ersten Druckereien hergestellt. Aus der Untersuchung der Jahresproduktion ergab sich, dass die grössten Offizinen Druckwerke höchstens in einem Umfang von etwa 400 Bogen jährlich produzieren konnten. Das bezieht sich auf das Drucken. Die Höchstleistung im Setzen mit etwa 4 000 000 Lettern pro Jahr wurde bei der Herstellung der ersten kompletten ungarischen Bibelausgabe von Vizsoly im Jahre 1590 erreicht.

Man kann mittelbarer Weise auch auf die Zahl der hergestellten Exemplare der Druckwerke (150—800) schliessen. So ist es möglich zu rekonstruieren, wie viel Pressen zur Herstellung der heute bekannte Produktion der Typographien in Ungarn notwendig waren. So ergab sich, dass in der schon erwähnten Druckerei von Vizsoly mindestens vier Pressen, in allen anderen Offizinen wahrscheinlich nur je eine Presse tätig waren.

*

Hervay Ferenc hozzászólása

Hangsúlyozni kívánom azt a fontos szerepet, amit a papír töltött be ebben a korban hazai könyvnyomtatásunkban. A háborús viszonyok, a hódoltsági területnek mély beékelődése az ország területébe, az utak és a szállítás bizonytalansága a könyvnyomtatáshoz szükséges papírmennyiség beszerzését igen megnehezítették. A nyomdásznak a papír sokkal több gondot okozott, mint a vesződéses munkával járó betűszedés és nyomtatás. Ezért tapasztaljuk több korabeli kiadványnál, hogy a nyomtató mindent megtett a szöveg tömörítésére, a hely kihasználására a papír-megtakarítás érdekében. Ezért hajlandó

volt a négy soros verseket is három sorba szedni, figyelmen kívül hagyva a sorvégződéseket. A papírhány miatt feltehetően a kiadványok példányszáma is igen alacsony volt, olykor csak 50 és 100 között mozgott. Inkább vállalták egy későbbi újraszedés gondját, mintsem hogy nagy vagy fölösleges példányszámban nyomtassanak.

A kolozsvári HELTAI- és a brassói CORESI-nyomda éppen azért lehetett a legnagyobb termelésű magyarországi nyomda a 16. században, mert helyben készített papírral dolgozhatott. HELTAI Gáspár nyilván tapasztalhatta, milyen nehéz és drága a kiadványaihoz szükséges mennyiségű papír beszerzése, ezért vállalkozott papírgyártó üzem létesítésére is. Így könyveinek értékesítésével jóval nagyobb hasznot biztosított magának. A papírértékesítés és a könyvnyomtatás érdekei összetalálkoztak.

A papírszállítás biztonsága területenként változott. Bártfa és a nyugati országszél nyomdái kedvezőbb helyzetben voltak, mert rövidebb, kevésbé kockázatos úton juthatott el hozzájuk az áru Német- és Lengyelországból. A legnehezebb helyzetben Debrecen volt a nagy távolság és az odavezető kereskedelmi utak bizonytalansága miatt. Papírkészítésre ebben a városban a természeti adottságok, a víz és a nyersanyag hiánya miatt nem is gondolhattak. A vizsolyi biblia nyomtatásához szükséges tekintélyes súlyú nyomdai felszerelés és nagy mennyiségű papír szállításához feltehetően Ecsedi BÁTHORI István, a kiadás mecénása gondoskodott megfelelő kíséretéről és védelemről. Állítólag 700–800 darab, valószínűleg azonban kevesebb készült a példányonként több mint 600 papírvet igénylő könyvből.

Az előadásból kitűnt, hogy több nyomdának a termékei csak egy vagy több év teljes kimaradásával ismertek. Ennek magyarázata nemcsak a ma üresnek tűnő évek kiadványainak teljes pusztulása lehet, hanem az átmeneti, hosszabb-rövidebb ideig tartó papírhány is.

Fontos és tanulságos lenne tudnunk a hazai kiadványok olvasottságáról. Sajnos erről közvetlen adatunk alig van. Nyilvánvaló, hogy a nyomtatványok nagy részének megjelenését nem társadalmi igény, hanem az író vagy mecénás anyagi helyzete tette lehetővé — gondoljunk a lakodalmi köszöntőkre, gyászversekre, hitvitákra — és ennek megfelelően olvasottságuk is igen szűk körre terjedt. Biztosan következethetünk egy mű olvasottságára és népszerűségére, ha az egymásután több kiadást ért el. Ezen a nyomon elindulva a század második felének legkedveltebb kiadványai a következők voltak: szépirodalom terén a verses históriák és mesék; a latin nyelvű könyvek között DONATUS nyelvtana 9, MOLNÁR Gergely nyelvtana legalább 4, Sebald HEYDEN nyelvgyakorló könyve 5, Szikszai FABRICIUS Balázs szójegyzéke 5, a külföldön kiadott, de magyar értelmezéssel is ellátott CALEPINUS szótár 8 kiadása. Az eszmei tájékozódás alapja a *biblia* volt. Legfontosabb szakaszait a perikopás könyvek tartalmazták *Evangéliumok és epistolák* címen. Ezekből 9 magyar és egy latin-görög nyelvű kiadást ismerünk. Az egyházi énekes könyvek is állandóan keresettek voltak. Az elmélkedő könyvek közül Michael BOCK *Würzgärtleinjének* fordítása a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* és bibliai idézeteket nyújtó *Fons vitae* váltak a legnépszerűbbé, minthogy 5–5 kiadást értek el. Etikai útmutatóul a korábbi és a következő századokban is igen elterjedt *Libellus, qui inscribitur Cato* négy kiadását használták. Az időben való tájékozódást az évre szóló naptárak biztosították, és igen népszerűek voltak. Ezzel szemben a térbeli tájékoztatásra Johannes HONTER *Cosmographiáját* kivéve, egyetlen mű sem került ki hazai nyomdáinkból. Különös, hogy a mintegy 900 hazai

16. századi kiadvány közül egyetlen egy sem foglalkozik Magyarország leírásával, és ez a hiány még hosszú ideig megmaradt. Okát talán az ország állandóan változó és romló viszonyaiban kereshetjük, amelyek nem tették lehetővé az ország képének hosszabb időre szóló rögzítését.

A kiadványok között viszonylag kevés van, amely hazai szerzők önálló, eredeti munkája, annál több a külföldön már megjelent mű újrakiadása, fordítása, átdolgozása.

A társnépek nyelve a könyvnyomtatásban szabadon érvényesülhetett. A magyar és latin mellett leginkább német könyvek jelentek meg, hiszen a városi polgárság jó része német volt. Erdélyben jelentek meg az első román nyelvű könyvek, és számos ó-egyházi szláv nyelvű könyv ugyancsak a románok használatára. A szlovák és horvát népesség könyvigényét a cseh és szlovén nyelvű kiadványok ekkor még kielégítették, és ezért a hazai nyomdákban ebben a században csupán egy-két könyv készült számukra.

Csapodi Csaba hozzászólása

Bár BORSZA Gedeon előadása a tematikában eredetileg jelzett kérdéseknek, helyes mértéktartással, csak egy részére terjedt ki — hiszen ilyen óriási tárgykör messze túllépte volna egy előadás kereteit —, mégis legyen szabad egészen röviden néhány kutatási szempont fölvetni a tematikában jelzett egyik ponthoz, a tartalmi vizsgálatokhoz. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* kitűnően összeállított tárgymutatója alkalmassá teszi ezt a bibliográfiát arra is, hogy a 16. századi magyarországi nyomtatványtermést tartalmi szempontból gondosan elemezzük. Sajnos azonban hiányoznak az összehasonlító vizsgálatokhoz a más országok 16. századi könyvtermését hasonló szinten föltáró bibliográfiák, és ilyenek belátható időn belül nem is várhatók. Az egyetlen olyan anyag, amivel jelenleg összehasonlító vizsgálatokat végezhetünk, az a 15. századi, tehát egy évszázaddal korábbi könyvnyomtatás összterme, az ősnymtatványok nemzetközi bibliográfiái segítségével. De az ezekkel való összevetés sincs tanulságok nélkül. Így például csak egyetlen számarányt említek meg, amit egyszer az ősnymtatvány-anyag vizsgálatakor tapasztaltam: a 15. századi nyomdatermékeknek Németországban hozzávetőlegesen 2/3-a, Franciaországban fele, Itáliában 1/3-a vallásos-egyházi tartalmú. A 16. századi magyarországi nyomtatványtermés ilyen százalékos szempontból a 15. századi németországi arányszámmal egyezik meg, vagyis 2/3-a vallásos, 1/3-a világi vonatkozású. Ugyanakkor viszont föltűnő a különbség is. A 15. századi vallásos nyomtatványanyag ugyanis túlnyomó részben — ugyanúgy mint a 15. századi kódexek — magasabb képzettségű, tehetősebb használói rétegnek szól. Tehát tudományos-teológiai anyag (egyházatyák, skolasztikus teológia stb.), illetve díszes kiállítású liturgikus könyvek. Ezzel szemben a 16. századi magyarországi vallásos nyomtatványanyag a 16. századi könyvtermés jellegzetes vonásait viseli magán: túlnyomó részében szélesebb olvasói köröknek szóló, egyszerűbb, dísztelen könyvek (vallásos vitairatok, katekizmusok, énekeskönyvek stb.). A 16. századi magyarországi könyvtermés művelődéstörténeti vizsgálata esetén természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy nem elég a magyarországi nyomdák termését venni figyelembe, hanem a teljes könyvhasználatot, a teljes akkor itt használt könyvmennyiséget. Tehát a kéziratok könyveket és főleg a külföldről behozott könyveket, amik számban és minőségben valószí-

núleg jóval meghaladták az itthoni könyvtermést. Ennek megfelelően együtt kell vizsgálni a hazai 16. századi könyvtermést a 16. századi magyarországi könyvtárak állomány-történetével és általában a könyvtulajdon történetével. Ezért a magyarországi possessorok kutatása és minél teljesebb összegyűjtése ebből a szempontból is rendkívül fontos. A nyomdászattörténetnek, könyvtörténetnek, könyvtulajdon-történetnek a történelmi statisztika módszereivel való komplex vizsgálata fog azután értékes eredményekkel szolgálni a 16. századi magyarországi művelődés jobb megismeréséhez.